

ROMANCE, GERMANIC, AND OTHER LANGUAGES

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-039-1-35>

СЕМАНТИКА ЯДЕРНИХ ЛЕКСЕМ ПОНЯТІЙНОГО ПОЛЯ КОНЦЕПТУ «ОБОВ'ЯЗОК» У КРИМСЬКОТАТАРСЬКІЙ МОВІ

Арнаутова А. Р.

*старший викладач кафедри східної філології
Навчально-наукового інституту філології та журналістики
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського
ORCID ID: 0000-0002-7105-7464*

Арнаутов А. Ш.

*магістр кафедри східної філології
Навчально-наукового інституту філології та журналістики
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського
ORCID ID: 0000-0002-9340-6039*

Як відомо, кримськотатарське мовознавство у зв'язку з трагічною історією народу протягом багатьох років практично не розвивалося.

Починаючи з анексії 1783 року і по 1883 рік закривалися кримськотатарські школи і медресе та відбувалося зрощення кримськотатарського народу. Цей процес був припинений великим діячем, педагогом, літератором і публіцистом І. Гаспринським, який практично вдихнув нове життя у кримськотатарську мову й дав їй можливість розвиватися. Кримськотатарська мова була відроджена й реформована. Зрештою вона стала ще більш зрозумілою для всіх тюрків і тюркомовних мусульман. І. Гаспринський виростив цілу плеяду вчених, письменників, учителів і публіцистів, які зайнялись активною діяльністю. Але наступ більшовиків у 20-ті роки ХХ ст. і депортація 44-го року стали черговим великим потрясінням для народу, що відобразилося на релігії, культурі, літературі та мові кримських татар. Починаючи з 60-х років в Узбекистані і після повернення на Батьківщину на початку 90-х у навчальних закладах була відкрита спеціальність «Кримськотатарська мова та література». На кафедрах мови і літератури велася велика та важлива робота у галузі кримськотатарського літературознавства і мовознавства, яка продовжується й нині. За ці роки було відроджено та перевидало дивом збережені словники («Кодекс

138

Куманікус»), а також зібрано й перевидано нові (Ш. Асанова, А.И. Гаркавец, С.М. Усеинов «Къырымтатарсджа-русча лугъаты» (Київ, 1988), С.М. Усеинов «Крымскотатарско-русский словарь» (Тернопіль, 1994), Э. Абдуллаев, М. Умеровларнынъ «Русско-крымскотатарский учебный словарь» (Сімферополь, 1994)) та перекладні словники. Однак необхідно зауважити, що загальна оцінка кримськотатарської лексики не однозначна.

А.М. Емірова так характеризує ці словники: суб'єктивні (необґрунтовані) критерії формування словників у кількісному і якісному аспектах; деякі зі словників не мають чіткого адресата; не розроблена система стильових та емоційно-експресивних позначень; відсутня граматична характеристика одиниць; незначна глибина семантизації слів (відображені не всі семантичні варіанти багатозначного слова); є помилки семантичної структуризації багатозначного слова; не продумана структура словникової статті та ін.

Об'єктом нашого дослідження є концепт «обов'язок» у кримськотатарській мові. **Предмет** дослідження – семантика синонімічних варіантів і виявлення ядрної семантики концепту «обов'язок».

Метою нашого дослідження є аналіз концепту «обов'язок» у кримськотатарській мові. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**: ознайомитися, проаналізувати та систематизувати теоретичний матеріал; методом суцільної вибірки зібрати та проаналізувати практичний матеріал.

Концептуалізація та категоризація є важливими поняттями когнітивної лінгвістики, адже фіксація концепту за мовним знаком становить основу формування семантичного простору мови [2, с. 404]. Концептуалізація, на нашу думку, спирається на категоризацію саме тому, що оперує готовими поняттями. Процеси концептуалізації та категоризації зумовлюють появу понять, що формуються завдяки уявленням. Конденсуючи ознаки, властиві різним об'єктам, поняття підлягають оцінюванню, що в конкретному культурному просторі сприяє перетворенню поняття на концепт.

Як відомо, кримськотатарська мова – мова тюркомовного народу, яка сформувалася на південних землях України вже в XIII ст. Причиною тому є об'єднання мусульманських племен під очолюванням еміра, яким був хан Узбек. Цей факт, беззаперечно, обумовлює вплив арабської мови на кримськотатарську.

Досліджуваний нами концепт «обов'язок» у кримськотатарській мові не став винятком. Він включає в себе лексеми, запозичені з арабської мови:

واجب (ваджіб), فرض (фард), التزام [iltizām] (необхідно, *заст. лекс.*).

Необхідно також зауважити, що слова واجب (ваджіб) і فرض (фард) у своєму початковому значенні синонімічні, проте прихильність кримських татар до ханафітського напрямку також вплинула на мову. У кримськотатарській мові в значенні «обов'язок» основною і найпоширенішою є лексема *бордж*.

1. borc (*бордж*) – борг (грошовий, моральний): *Qadı-asker yahñız boyun-borcı hatıra için söylengen kibi, maqamlı ve qırıq sesnen tafsilâtqa kırıştı* (Ю.Б., с. 60) – Кади-аскер, так би мовити, заради обов'язку і честі виступив з виразною промовою.

2. ödünç (*одюнч*) – грошовий борг/виплата: *...otlaq için, baarde köylülere ödünç bergen erzaqları için, köy taşından töşetken yolu için, öz topraqlarını selden qorçalap, dere kenarlarına çektirgen bentler için bütün cemaattan yasaq topladı...* (Ю.Б., с. 128) – За пасовища, за весняну виплату селянам продовольчими товарами, за дорогу, вимошену сільським камінням, за опорні споруди, які захищали його землі від паводків, був зібраний податок з усіх селян.

3. vazife (*вазифе*) – завдання, обов'язок, посада: *Maña mutlaqa mında olup, berilgen vazifeni erine ketirmek kerek* (С.Э., с. 228) – Мені обов'язково потрібно, перебуваючи тут, виконати надані мені завдання.

4. Форма «треба/потрібно» у кримськотатарській мові може утворюватися за допомогою конструкції *-макъ / -магъа + керек / лязим* (синонім до *lâzım* – малопродуктивний, який є запозиченням з арабської мови – التزام [iltizām] (обов'язок)) (*-maq/-mağa kerek/lâzım*) або за допомогою слова *kerek*, що перекладається українською як «необхідно, треба, повинен».

У конструкції *-макъ/-магъа керек (-maq/-mağa kerek)* до лексеми *kerek* додається афікс особового займенника і перекладається так: *Lâkin çoq saqt olmaq kerek* (Ю.Б., с. 228) – Нам необхідно бути обережними. Існує також морфологічний спосіб: до кореня або основи дієслова зобов'язального способу додаються афікси *-malı/-meli*, які виражають дії, котрі повинні здійснитися.

Семантика «обов'язок» також виражається за допомогою дієслова категоричного майбутнього часу або майбутньо-тривалого часу *añlar, begenir, bilecek, baqacaq*. Перед дієсловами майбутнього часу часто застосовується лексема *mutlaq* (مطلق), або іноді синонім *lâbud* (لا بد) – обов'язково/неодмінно.

Слово *borc* за семантикою можна поділити на дві основні групи:

1. **Borc** – грошовий борг (син. «*ödünç*»). *Köylülerniñ beş yıllıq borçlarını olarğa elâl etecen!* (Ю.Б., с. 322) – Ти повинен пробачити

п'ятирічний борг селянам! *Bereceğimiz olmasa da, borcumuznu ketirdim. – dep kiseni onıñ eline tutturğan* (Ю.Б., с. 327) – Незважаючи на те, що нам нема чого дати, він сунув йому кисет. *...otlaq için, baarde köylülere ödünç bergen erzaqları için, köy taşından töşetken yolu için, öz topraqlarını selden qorçalap, dere kenarlarına çektirgen bentler için bütün cemaattan yasaq topladı...* (Ю.Б., с. 128) – ...за пасовища, за весняну виплату селянам продовольчими товарами, за дорогу, вимошену сільським камінням, за опорні споруди, які захищали його землі від паводків, був зібраний податок з усіх селян.

2. **Borc – моральний обов'язок:** 1) **обов'язок перед Творцем:** відображає лексема *borc*, а також виражається за допомогою запозиченої лексики з арабської мови, що є релігійною термінологією в сучасній кримськотатарській мові (араб. **واجب** (ваджіб) і **فرض** (фард) – крт *vacip* та *farz*): *Er musulman Allahnıñ adaletine inanmağa borclu* – Кожен мусульманин повинен вірити в справедливість Аллаха. *Musulmanlarğa, Allahqa ibadet – farzdir* – Для мусульман поклоніння Аллаху є обов'язковим; Мусульманин повинен/зобов'язаний поклонитися Аллаху. *Camiden ezan eşitilmeşe, şu camide namaz qılınmasnıñ vacip yoq* – Якщо в мечеті не звучав езан (заклик на обов'язкову молитву), то в цій мечеті намаз не є обов'язковим. *Muezzinnıñ vazifesi – vaqitnen ezan çağırmaq* – Основний обов'язок муедзіна – своєчасний заклик на молитву. *Bugün aqşamğace anda olmaq kerekler* (Ю.Б., с. 302) – Сьогодні ввечері повинні бути там. *Er bir insan tasil almali* – Кожна людина повинна здобути освіту. *Qadı (mutlaq) adaletli olacaq* – Суддя повинен бути справедливим. 2) **обов'язок перед батьками:** *Öz ana-babama yardım etmege, boynuborcudur* – Допомогати батькам – це мій обов'язок. *İnsan ana-babasnıñ sağığına diqqatlı olmağa borclu (...diqqatlı olmağa kerek / ...diqqatlı olmalı)* – Людина повинна бути уважною до здоров'я своїх батьків. *Babasından razılıq almağa borclusıñ (... razılıq almağa kerek... / ... razılıq almali ...)* – Ти повинен отримати згоду свого батька. 3) **обов'язок перед самим собою** (дбайливе ставлення до свого здоров'я і душі).

Перераховані моральні обов'язки, у свою чергу, ми можемо **умовно** (у мусульманському світі *борг/обов'язок* перед Всевишнім і *борг/обов'язок* соціальний переплетені в єдине ціле) поділити на релігійний (*обов'язок* перед Всевишнім) і соціальний (перед людьми).

Релігійний обов'язок у кримськотатарській мові відображається за допомогою запозичених арабізмів, поєднання арабізмів і тюркізмів, а також тільки кримськотатарських слів: *арабізми* **واجب** (ваджіб) і **فرض** (фард), крт **borc** (бордж), **boyun-borc-...**, **kerek** (треба, потрібно), *араб.*

مطلق (*mutlaq*) (обов'язково) + *крт* **kerek** (треба, потрібно, необхідно), *араб.* **mutlaqa** дієслово + *крт* **-mali**.

Наприклад конструкції, що відображають семантику **فرض** (фард) / **borc** (бордж): *Musulman için namaz qılmağa farzdur* – Для мусульманина виконання намазу є обов'язковим (дослівний переклад). У представленому реченні слово **farz** можна замінити синонімом **borc**: *Er musulman Allahnıñ adaletine inanmağa borclu*.

Отже, беручи до уваги стан мови, рівень дослідженості лексикології та лексикографії кримськотатарської мови, відсутність тлумачного, етимологічного, історичного, орфоепічного та інших словників, з вивченого матеріалу можемо зробити висновок, що концепт «обов'язок» у кримськотатарській мові має широке значення. Семантика «обов'язку» виражається як власне тюркськими лексемами (**borc**, **boyun-borcu**, **kerek**), так і запозиченими з арабської мови (*араб.* **واجب** (ваджіб) і **فرض** (фард) – *крт* **vacip** та **farz**).

Література:

1. Эмирова А.М. Крымскотатарская лексикография: современное состояние и перспективы развития. *Культура народов Причерноморья*. Симферополь, 1998. № 3. С. 293–296.
2. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. / О.О. Селіванова. Полтава : Довкілля ; К., 2008. 712 с.
3. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. 103 с.
4. Карасик В.И. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*: монография. 2-е изд. М. : Гнозис, 2004. 390 с.
5. Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі. *Дивослово*. 2003. № 5. С. 24–29.
6. Приходько А.М. Концептивна проекція семантики URL: <https://studiap.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/40/52> (дата звернення: 26.01.2021)

Скорочення:

- Ю.Б. – Болат Ю. Алим : роман / Ю. Болат. – Т. : Эдебият ве саньат нешрияты, 1980. – 424 с.
- С. Э.– Эмин С. Ираде дерьясы : роман / С. Эмин. – Т. : Гафургулам эдебият ве санат нешрияты, 1971. – 373 с.